

ד. דעת

הברכה נקראת כמשנה (ברכות ה:ב) "חונן הדעת" על שם חתימתה, בתלמוד הבבלי היא קרויה "בינה" (מגילה יז ע"ב) או "חכמה" (ברכות לג ע"א) על-פי תוכנה, ובתלמוד הירושלמי "דיעה" (ברכות ב:ד, ד ע"ד) גם כן על-פי תוכנה. על העובדה שהברכה נקראת כמשנה "חונן הדעת" מעיר גינצבורג: "ולכאורה קשה שהרי בכל מקום שבמשנה שמות של הברכות שכתפילה הם לפי תכנן, אבות גבורות... ולמה שנה לשונה לקרא ברכה ד' אחרי החותם שלה חונן הדעת ואין ספק שנמנע מלומר והבדלה בדעה... שאפשר לפרשו גם כן שצריך לומר הבדלה כשדעתו מיושבת עליו ולכן אמר בחונן הדעת".¹

גם בברכה זו ניתן להבחין שני נוסחי ברכה עיקריים, שנבדלים זה מזה באופן ברור ביותר. הנוסח האחד כולל שבח לקב"ה ("אתה חונן...") ובקשת הדעת ("חנינו מאתך..."),² מצוי באחד-עשר (ועם התיקונים באדלר, שנים עשר) כתבי יד, וביותר מעשרה קטעי גניזה אחרים. הנוסח השני, הכולל רק בקשת הדעת מצוי בחמישה כתבי יד וקטע גניזה אחד (ואולי שניים). סיום הברכה אחיד בכל כתבי היד ("חונן הדעת").³ קיים דמיון רב בין שתי הנוסחאות בקשר לבקשת הדעת. נראה שנוסח ב הוא צורה פיוטית של הבקשה בלבד, קצר במוטיבים אך ארוך בסגנון. ניתן לשער ששתי הנוסחאות נובעות ממקור משותף.

בסא מצוי "...מאתך ה' אלוקינו מענה לשון" ואח"כ הבדלה. אחרי ההבדלה ממשיך "וחננו מאתך דיעה ובינה בא"י חונן הדעת". אמנם אי אפשר לדעת בוודאות אם היה בו גם שבח לפני הבקשה, אבל כיוון שהמלים "מאתך ה' אלוקינו מענה לשון" לפני ההבדלה מתאימות בדיוק לנוסח שמצוי בס' והסיום "חנינו מאתך דיעה ובינה" מתאים לנוסח א, סביר להניח שהיה בו גם שבח ולפיכך שייכתי אותו לנוסח א.

לנוסח א בחרתי ככתב יד מנחה את 8H9.12 (א), ולנוסח ב בחרתי את 8H9.4 (ח).
חלוקת כתבי היד לנוסחאות היא כדלקמן:

נוסח א	נוסח ב
א	8H9.12
ב	8H10.2
ג	8H10.3
ד	0H1.41
ה	8H11.3
ו	6H3.2
נוסח א	נוסח ב

1 פר"ח, א, עמ' 162.

2 בכ"י אחד 6H3.2 (ו) יש רק השבח וחסרה הבקשה ללא ספק השמטה מ"בינה" עד "בינה". אבל ראה להלן דברי גינצבורג ו' וידר, שטוענים שבכלל היה גם נוסח שלא כלל בקשה.

3 ב-8H11.3 (ה) "חונן הדעת", אבל זו בוודאי טעות של המעתיק.

	v	8H10.6	ז
v		8H9.4	ח
v		10H11.2	ט
v		K27.33	י
v		H18.3	יא
v		K27.18	יב
	v	6H3.7	כט
	v	H8.95	ס
	v	H18.18	סא
	v	אדלר 2017 דף 9	סב
	v	אדלר 2017 דף 9 תיקונים	סג

נוסח ב

חנינו דיעה מאתך
ולמדנו בינה מתורתך
בא"י חונן הדעת

נוסח א

אתה חונן לאדם דעת
ומלמד לאנוש בינה
חנינו מאתך דיעה
ובינה
בא"י חונן הדעת

חנינו י יב נוסף: אבינו, יא נוסף: הבינונו.
דיעה יא דעה, יב קרוע. **דיעה מאתך**
ט מאתך דעה. **מאתך...בינה** – יא ח'
ונוסף: לתלמד. **ולמדנו** ט י ח'. **בינה** י
ובינה, ט י יב נוסף: והשכל. **מתורתך**
ט ח', י יב מתורתך, יא תורתך, ונוסף:
האירה עינינו לשמור מצוותיך.

חונן ו חונין. **דעת** ה הדעת. **דעת ז**
נוסף: ותבונה תתן בלבינו והבינונו לשמור
עדותיך ופקודיך. **ומלמד** ג ומלמד,
(בסגול), ה ומלמיד. **ומלמד...ובינה** ז
ח' ונוספה הבדלה ובסיומה: ונאמר לאדם
מערכי לב ומה' מענה לשון. **בינה** ו קצת
מטושטש, ס נוסף: מאתך ה' אלוקינו מענה
לשון כי אתה... **חנינו...ובינה** ו ח'.
חנינו ב סב חנונו, ס נוסף: הבינונו (אחרי
הבדלה), סא וחנונו (אחרי הבדלה). **מאתך**
ג סב מאתך (תי"ו קמוצה). **דיעה** ב ג
ס סב דעה. **דיעה...חונן** כט מטושטש.
ובינה ג ה בינה, ב ס סג נוסף: והשכל,
ג נוסף: והשכל ומענה לשון. **חונן** ה
חונן.

ציון העובדה שה' הוא חונן הדעת בתחילת הברכה בנוסח א היא חריגה בתפילת
העמידה, שכן כל הברכות האמצעיות פותחות בבקשות ואין מוזכר בתחילתן שבחו של

הקב"ה.⁴ כבר י' היינימן הפנה תשומת לבנו לעובדה זו תוך נסיון להסבר התופעה.⁵ לדעתו, יש כאן נסיון ליצירת מעבר סגנוני בין שתי חטיבות שונות שבגוף תפילת העמידה. שתי ברכות השבח הקודמות לברכה זו מתחילות "אתה גבור" ו"אתה קדוש" ולפיכך פתחו גם ברכה זו בשבח. וכבר העיר על כך ב"עיון תפילה" (ר' אריה לייב גורדון, בסידור אוצר התפילות, בשם מהרש"ל): "לפי ששלש ראשונות כלן שבח לכן התחילו גם את האמצעיות בשבח כדי להסמיך שבח לשבח ולעבור בהדרגה משבח לבקשה". היינימן בסוף דבריו⁶ ציין, ש"בנוסחי הגניזה פותחת גם ברכת חונן הדעת בבקשה עצמה ללא הקדמה: חוננו אבינו דעה מאתך". ולא דק פורתא. אמנם נכון שהנוסחאות כפי שפורסמו ע"י שטר מאן ואסף מתחילות כך, אך נוסחי גניזה רבים – כל הנוסחאות של נוסח א ועוד נוסחאות שנוכיר להלן – פותחים אף הם בשבח זה. אבל בעצם העובדה שיש בגניזה ברכה רביעית שאינה פותחת ב"אתה", בוודאי צדק. אכן, בנוסחי התפילה המוכרים כיום, פותחת הברכה הרביעית בכל התפילות במלה "אתה" ("אתה חונן", "אתה קדוש", "אתה אחד", "אתה יצרת", "אתה בחרתנו") או בגוף שני ("תכנת שבת", "ראשי חדשים לעמך נתת"). גם ההבדלה פותחת כיום "אתה חוננתנו" ובנוסחאות עתיקות "אתה הבדלת".⁷ לא מן הנמנע, שבשלב כלשהו כללה הברכה רק בקשה ואח"כ נוסף השבח לנוסח א מהסיבה שהוזכרה או מסיבה אחרת ולנוסח ב השבח לא חדר, בגלל היותו חריג משאר הברכות בתפילת העמידה של חול. אמנם אפשר גם, שהנוסח הקדום היה דווקא זה שכלל שבח והוא הושמט בגלל הזרות, אך אפשרות זו אינה מסתברת כל-כך, שכן כל הנוסחאות הידועות כיום כוללות שבח זה.

גם גינצבורג טוען, שהנוסח הכולל גם שבח וגם בקשה אינו "הנוסח העתיק".⁸ הוא טוען, שלפנינו תרכובת של נוסחים: "ואשר לב' חלקים של ברכה זו, אתה חונן כו' וחננו מאתך כו', אין ספק שב' נוסחאות הורכבו ונעשו לאחת וכאשר בנוסח התפילה של בני ארץ ישראל אין לנו אלא חננו, ברור שאתה חונן הוא נוסח בני בבל, אלא שאפשר שגם שם לא נהגו בו בתחלה אלא כמוצאי שבת כנוסח אחר של אתה חוננתנו וכשנקבע אתה

4 באותן ברכות שבהן יש שבח, הוא בא כנימוק לבקשה, סמוך לחתימה (כי...).

5 היינימן, "סדרי הברכות הקדומים לר"ה ולתעניות", תרכ"ז, מה (תשל"ד), עמ' 262, הערה 18. (=עיוני תפילה, עמ' 48). וראה גם: מירסקי, "מטבע ראשון ושני של ברכת קדושת השם" תרכ"ז, לד (תשכ"ה), עמ' 285.

6 שם, סוף הערה 18.

7 על ההבדלה ראה להלן. וידר טוען, שפנייה אל ה' בגוף שני אופיינית למספר רב של תפילות עתיקות (The Old Palestinian Ritual – New Sources", JAS, 4 (1953), p. 35). הפיסקא לא תורגמה בקובץ מאמריו. לגבי הברכה הרביעית בשחרית לשבת, שפותחת "ישמח משה", ראה: א' מירסקי, "יסוד קרובה", סיני, נז (תשכ"ה), עמ' קכט קל, שמסביר שהיא שארית מפיוט עתיק שהיה מיוסד על א"ב. מן הראוי לציין, שבגניזה מצויה הרבה גם ברכה רביעית לליל שבת שפותחת "מאהבתך". על תפוצתו של נוסח זה עד הזמן האחרון ראה: יצחק (אריק) זימר, "גלגולו של נוסח התפילה בעמידה כליל שבת" סיני, קג (תשמ"ט), עמ' קסב-קסו.

8 פו"ח, ג, עמ' 317. צבי קארל משער, שבזמן בית המקדש בקשת הדעת היתה חלק מברכת התשובה (מחקרים, עמ' 66). ראה להלן בסוף ברכת התשובה.

חוננתנו להבדלה אמרו אתה חונן כשאר ימים".⁹ אך צריך עיון, שכן לפי דבריו הנוסח הקדום של בני ככל כלל רק "אתה חונן...", כלומר רק שבח, וא"כ חסרה בקשת הדעת. לאחרונה מחזיק בדעה דומה גם נ' וידר. הוא מצא כתב יד שמביא רק את ההמנון ללא הבקשה. הוא כותב: "...הנוסחה כשלעצמה אינה תוצאה של השתכשות שהסופר השמיט בטעות את פיסקת הבקשה... למדנו איפוא שבקרב מתפללי נוסח בכל התהלכו שתי נוסחאות, והנוסח שהתגבש סופית אינו אלא צירופן של שני הנוסחאות הללו".¹⁰ לגבי השאלה שאם כן הברכה חסרה את הבקשה הוא מעיר, שהם סברו שכלשון זו יש גם בקשה ולא רק שבח. הוא טוען, שאף הרמב"ם לא פסל את החלק ההמנוני בלבד כברכה.¹¹ להשערה השנייה של גינצבורג, ש"אתה חונן" היה קודם נוסח אחר להבדלה במוצאי שבת, ואחרי שקיבלו את "אתה חוננתנו" כנוסח להבדלה, צירפו "אתה חונן" לברכה שבשאר ימים. ניתן לומר שעיקר חסר, שכן בכתבי היד ובנוסחאות העתיקות אין אנו מוצאים "אתה חוננתנו" כנוסח של הבדלה (ראה להלן). ב"עיון תפילה"¹² מביא רא"ל גורדון בשם הגאון ר' אלכסנדר מרגליות, שנוסח "אתה חונן" תוקן במיוחד למוצאי שבת כדי שיקדים להבדלה ורק אח"כ "הניחוהו גם לימות החול", כדעת גינצבורג.

השבח בתחילת הברכה, בכל כתבי היד שבהם הוא ישנו, מופיע בצורה דומה, והוא כולל קביעה שה' הוא חונן לאדם דעת ומלמד לאנוש בינה. בהתאם לכך, גם הבקשה בכל כתבי היד היא על דעה וכינה. ההדגשה "חנינו דעה מאתך" מצויה כמעט בכל כתבי היד (יש חילופים בסדר שתי המלים "דעה" "מאתך"). בשנים מכתבי היד ודווקא בנוסח הקצר אנחנו מוצאים תוספת: "ולמדנו בינה מתורתך". בשני כתבי יד (או שלושה)¹³ נוספת המלה "אבינו" אחרי "חנינו". לתוספת זו אומר מ' וינפלד:¹⁴ "אבינו" בברכת חונן הדעת מצאנו בנוסח ארץ ישראל... ונראה שלפנינו נוסחה עתיקה ומקורית, כפי שאפשר ללמוד מן הבקשות על דעת וכינה בברכת אהבה רבה הפותחות ב'אבינו' וב'אבינו מלכנו'.¹⁵

9 שם, עמ' 346. ושם בעמוד 345. הוא דוחה הצעה "שלפני זמנו של רכי נהגו לומר אתה חונן שהוא שבח... גם בשבת".

10 "ברכת חונן הדעת במנהג ככל", התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, א ירושלים תשנ"ח, עמ' 101.

11 שם, עמ' 102, והערה 4.

12 אוצר התפילות, עמ' קסא.

13 33 K27. (י), 18 K27. (יב), (ולפי קריאתו של אסף גם H18.3 (יא)). כל כתבי יד אלה הם מנוסח ב. גם בשתי הברכות הבאות אנחנו מוצאים "אבינו": בברכת התשובה רק בנוסח שמקובל כנוסח ככל, ובסליחה בשתי הנוסחאות.

14 "הבקשות לדעת תשובה וסליחה בתפילת שמונה עשרה", תרביץ, מח (תשל"ט), עמ' 187, הערה 8.

15 אבל, אין הוא מסביר מדוע נשמטה מלה זו מרוב הנוסחאות שבכתבי היד ומכל הנוסחאות הרגילות כיום.

מעניינת במיוחד וחריגה היא התוספת "האירה עינינו לשמור מצוותיך", בי"א. כ"י זה מקצר במיוחד, ובו הנוסח כולל רק "חננו הביננו דעה לתלמד"¹⁶ תורתך האירה עינינו לשמור מצוותיך". בקשה זו מתקשרת אמנם היטב עם הנוסח "למדנו בינה מתורתך", אך אין לה ולא כלום עם בקשת הדעה והבינה. רעיון זה אנו מוצאים גם בתפילת עמידה מפויטת ומיוסדת על א"ב, כ"י 1118.4 (כח)¹⁷: "דעת ישרה [ת]כונן בלבנו, שלא נסור מפקודיך". נראה שבעלי נוסח זה רצו להדגיש את הקשר בין ידיעת התורה וקיום מצוותיה, שאין תועלת בדעה אם לא ללמוד תורה, ואין תועלת בלימוד תורה ללא קיום המצוות.¹⁸ וראה גם את הנוסח שפרסם פליישר¹⁹ מתוך אדלר 2824 דף 16: "דעת ותבונה תתן בלבנו והביננו לשמור פקודיך". והשווה גם את הנוסח בז' וראה גם להלן.

במקצת כתבי יד של ברכה זו אנחנו מוצאים, לאחר השבח או מקצת השבח, הבדלה למוצאי שבת בהתאם להלכה שנפסקה כחכמים, שמשלבים את ההבדלה במוצאי שבת בברכה זו. בין כתבי היד שמביאים את ההבדלה ניתן להבחין בשני נוסחי הבדלה.

בנוסח הראשון ישנו השבח שבתחילת הברכה בנוסח מלא, וגם הבקשה "חנינו מאתך" וכו' ישנה בסוף ההבדלה. ההבדלה משתלבת אפוא בתוך הברכה שבנוסח א. נוסח מלא של ההבדלה מצוי בס': "אתה חונן לאדם דעת ומלמד לאנוש בינה מאתך ה' אלקינו מענה לשון כי אתה²⁰ בין קדש לחול בין אור לחושך בין ישראל לגויים בין יום השביעי לששת ימי המ]עשה כשם שהבדלתנו מכל גויי הארצות ומכל משפחות האדמה כן תחנינו ותטהרנו ותבדילנו מכל חטא ועון ופשע ואשמה וחובה וחנונו הביננו (נוספו בצד) מאתך דעה ובינה והשכל ברוך אתה ה' חונן הדעת". נוסח שלם של ההבדלה בנוסח זה אנחנו מוצאים גם בס"א: "מאתך ה' אלוקינו מענה לשון ואתה הבדלתה בין קודש לחול בין אור לחושך בין ישראל לגויים כשם שהבדלתנו ה' אנו מגויי הארץ וממשפחות הארצות כן שמרנו וטהרנו מכל חטא ועון וחנונו מאתך דעה ובינה בא"י חונן הדעת". בשני אלה אנו מוצאים רק שלוש הבדלות: בין קודש לחול, בין אור לחושך, ובין ישראל לעמים (ובס' גם בין שבת לימי המעשה שהוא "מעין החתימה") בהתאם לדברי הבבלי בפסחים קד ע"א.²¹ ס"א מקצר קצת בבקשות ומביא רק "שומרנו וטהרנו מכל חטא ועון" לעומת הנוסח המורחב בס'. נראה שהנוסח הקצר קדום יותר, ובאחרון כבר מצויות הוספות. נוסח זה מצוי בהבדלים קטנים גם בט"ש ס"ח 150.176 וכן באדלר 694

16 אסף: "אבינו הביננו דעה לתלמוד...".

17 פורסם ע"י מאן, עמ' 308, והוא ודאי מעין י"ח.

18 עקרון זה ניתן לראות גם בנוסח המצוי בט"ש ס"ח 504-3: "אנא אילנו דתך למדנו דעת הביננו והושיענו". גם נוסח זה מקדים בקשה שילמדנו דתו לפני שיחננו דעת.

19 תפילה, עמ' 28, 70. וראה שם, עמ' 71-73.

20 המלה "הבדלת" נשמטה כנראה בטעות. הבדלה בין קודש לקודש והבדלה על הכוס, אינו מענייננו כאן ועל כן אין אני דן בהן. על "אתה הבדלת" ראה: וידר, במאמר המוזכר בהערה 7 לעיל, עמ' 35.

21 ב-1118.18 (ס"א) נוסף בצד "בין יום השביעי לששת ימי המעשה". לא מן הנמנע שההשמטה במקור היא מכוונת. ראה פסחים קד ע"א, שמלים אלה בהבדלה על הכוס הן רק כדי שיהיה מעין חתימה סמוך לחתימה, אבל בתפילה אין צורך בכך. וראה ר"ן ומרדכי כשם התוספות, שאומרים שאין לגרוס מלים אלה בהבדלה בתפילה.

דף 16, ובאדלר 2109 דף 5. כדאי לשים לב שהבקשה לשמירת המצוות, שמצאנו בחלק מן הנוסחאות של נוסח ב, והנוסחאות המפויטות, מצויות גם בנוסחאות של ההבדלה. בנוסח השני של ההבדלה ישנו רק חלק מהשבח המקובל שבתחילת הברכה, ונוסח הבקשה איננו בכלל. הבקשה היתה משולבת בתוך הנוסח של ההבדלה במלים "דעת ותבונה תתן בלבנו והביננו לשמור עדותך ופקודיך", ומכאן עובר להבדלה בנוסח שונה מן המוזכר לעיל. נוסח מלא של הבדלה זו אנו מוצאים בז' המתחיל "אתה חונן לאדם דעת" וממשיך "דעת ותבונה תתן בלבנו והביננו לשמור עדותך ופקודיך, אתה הבדלת בין חושך לאור ובין המים העליונים לתחתונים ובין הים וכן היבשה בן הטמא לטהור ובין יום השבת לששת ימי המעשה ובין ישראל לגויים כאמור והייתם לי קדושים כי קדוש אני ה' ואבדיל אתכם מן העמים להיות לי ונאמר לאדם מערכי לב ומה' מענה לשון בא"י חונן הדעת". נוסח זהה היה כנראה בסד (8H17.6) שלא הגיע אלינו בשלמות. הוא מתחיל מהמלה ל"יבשה" וממשיך "בן הטמא לטהור בין השבת לששת ימי המעשה בין ישראל לגויים כאמור והייתם לי קדושים כי קדוש אני ה' ואבדיל אתכם מן העמים להיות לי וגו' לאדם מערכי לב ומה' מענה לשון בא"י חונן הדעת".

הנוסח השני כולל, מלבד שלוש ההבדלות שבנוסח הראשון, עוד שלוש הבדלות: בין טמא לטהור, בין ים ליבשה, ובין מים עליונים למים תחתונים. וידר ציין זאת כמאפיינים של הבדלה א"י בניגוד לבבל שם היו רק שלוש כדלעיל.²² הוא גם ציין שם, שהזכרת ההבחנה בין הים ליבשה היא בניגוד ברור לבבלי (פסחים קד ע"א) המוחק הבחנה זו מן הברייתא. מן הראוי לציין, שכאן ההבדלה משולבת בכתב יד שנראה שמביא נוסח בבל, שכן היא באה אחרי השבח "אתה חונן... לאנוש כינה" שאין בנוסחים המקובלים כנוסחי א"י.²³ גם הפסוק המשולב בהבדלה "והייתם לי קדושים" וכו' זהה לפסוקים שמשולבים בנוסחאות שפרסם וידר שם.

ראויה לציין גם העובדה, שבנוסח השני חסרה בקשה כלשהי לששת ימי המעשה, כפי שנדרש בירושלמי: "צריך לומר החל עלינו את הימים ששת ימי המעשה הבאים לקראתנו לשלום" (ירושלמי ברכות ה:ב, ט ע"ג), ואילו בנוסח הראשון מופיעה בקשה בסגנון שונה ובלי להזכיר את ששת ימי המעשה הבאים עלינו. נוסח ההבדלה כפי שהוא מקובל כיום, "אתה חוננתנו למדע תורתך" וכו', לא מצאתי באף אחד מכתבי היד.²⁴

22 כמאמר העברי המוזכר לעיל הערה 7, עמ' 35-37. וידר פרסם שם גם נוסח של הבדלה הכולל את כל הברכה שבנוסח ב ואח"כ מתחילה הבדלה במלים "האל המבדיל", ומביא את ההבחנות הללו. ההבחנה בין כהנים לויים וישראלים איננה גם בכתבי היד שלנו; ראה: וידר, שם, עמ' 37, הערה 4.

23 גם שאר הברכות בז' תואמות את המקובל בנוסח בבל, כמו: "השיבנו אבינו לתורתך", "את צמח דוד" ועוד.

24 נוסח זה מצוי במחזור ויטרי. הכית-יוסף בטור אר"ח, סי' רצד, מתנגד לנוסח זה וטוען שיש להתחיל "אתה הבדלת", אבל מסיים שם: "והעולם נוהגים לומר אתה חוננתנו". הרמ"א שם מעיר, שאין לומר גם "אתה חונן" וגם "אתה חוננתנו" אלא או זה או זה, אבל ט"ז ומג"א שם פסקו לומר שניהם ומסבירים כפל הלשון. וראה גם היינמן הכותב שהוא "צרוף של ברכת אתה חונן והבדלה ואלו אנו אומרים גם את הנוסח שהוא הרגיל אתה חונן וגם אתה חוננתנו" ("מלכויות זכרונות ושופרות", מעינות, ט (תשכ"ח), עמ' טז).

כל שלושת כתבי היד דלעיל ס ס א ז מזכירים את המלים "מענה לשון".²⁵ בנוסח הראשון בתחילת ההבדלה, ובנוסח השני בסופה. מלים אלה חדרו רק לכתב יד אחד שאינו כולל הבדלה (ג) אחרי הבקשה להשכל. לא ברור לי לפי שעה, אם יש קשר בין פסוק זה והבדלה ומה טיבו. ואולי במקורו שימש הפסוק כמעין מבוא לתפילה בכל התפילות, ומסיבה כלשהי נעלם ונשאר רק בנוסחאות שכללו הבדלה.

הבקשה ברוב כתבי היד של שתי הנוסחאות כוללת בקשה ל"דיעה" ו"לבינה",²⁶ ואין אזכור של "השכל" או "חכמה". שישה כתבי יד מוסיפים גם בקשה ל"השכל" אחרי הבינה²⁷ (שלושה מכתבי היד של נוסח ב ט י יב, ושניים מכתבי היד של נוסח א ב ג האחרון גם "ומענה לשון" – וכן המגיה באדלר 2017 דף 9 (גס)). וכן הוא מצוי בכתבי יד רבים נוספים,²⁸ וכן אצל רס"ג ורע"ג (לא בכל כתבי היד) ובנוסח פרס ונוסח הרמב"ם. המלה "חכמה", המקובלת כיום בכל הנוסחאות הספרדיות ובנוסח האר"י, אינה מופיעה באף אחד מכתבי היד שלנו, אבל מופיעה בהרבה קטעי גניזה אחרים (ראה להלן) ובהרבה מעין י"ח ובעמידות מפותחות.²⁹ צרוף שתי ההוספות "השכל" ו"חכמה" אל שתי הבקשות שמופיעות בכל כתבי היד, יצר נוסחה הכוללת ארבע בקשות: דעה בינה חכמה והשכל, ואמנם אנחנו מוצאים ארבע אלה בכתבי יד אחדים,³⁰ וכן רס"ג, פרס וארם צובה (וגם רמב"ם ומחזור ויטרי). לנוסח מרובע זה לא נשאר זכר בנוסחאות של ימינו. כיום

25 ע"פ משלי טז א. באדלר 2109 דף 5 נוסף גם "מענה כל חי". בהבדלות שפרסמו מאן ווידר לא מופיע ביטוי זה. אבל בהבדלה שפרסם פליישר (תפילה, עמ' 28), הוא ישנו.

26 וראה דברי גינצבורג: "ואלו שהוסיפו בינה קודם דעה או שהחליפו דעה בדעת שנו מטבען של מייסדי התפילה" (פו"ח, א, עמ' 323).

27 ע"פ "דעה והשכל", ירמיהו ג טו.

28 ט"ש ס"ח 121.32, ט"ש ס"ח 121.37, ט"ש ס"ח 150.17, ט"ש ס"ח 150.37, ט"ש ס"ח 150.238, ט"ש ס"ח 151.99, אדלר 694 דף 9, אדלר 920 דף 13, אדלר 1314 דף 4, 6, ובאדלר 2168 דף 31 "והשכן" (כ"י זה מלא טעויות, כאן הוא גם משמיט מ"בינה" עד "בינה" כמו 1). "השכל" מצוי גם בשלושה כתבי יד שהזכרו לעיל, שמביאים את הבקשה בסוף הבדלה (ס, ט"ש ס"ח 150.176, אדלר 694 דף 16).

29 ט"ש ס"ח J. 505: "דעה וחכמה מפין למדנו", וכתבי היד שפורסמו ע"י אלבוגן ומאן. וכן אדלר 1314 דף 4: 6: "וחנינו מאתך דעה ובינה וחכמה והשכל" וכל שאר הנוסחאות שגורסות ארבע בקשות ראה להלן. אבל נראה שלא נתקבלה בנוסחאות המקובלות. והמדקדקים האחרונים הורו להוציאה כדי להשאיר הברכה כת י"ז תיבות; וראה: בער, עמ' 90; סידור כנסת הגדולה, עמ' קו, ועוד. וראה בבלי ברכות לג ע"א: "א"ר יוסף מתוך שהיא חכמה קבעה בברכת חכמה".

30 "דעה ובינה חכמה והשכל" בט"ש ס"ח 150.37, אדלר 920 דף 13, אדלר 1314 דף 4: 6. "דעה וחכמה ובינה והשכל" בט"ש ס"ח 151.99, ומצוי בתג"ך: "ומשכילים בכל חכמה וידעי דעת ומביני מדע" (דניאל א:ד); "והילדים האלה ארבעתם נתן להם האלהים מדע והשכל בכל ספר וחכמה ודניאל הבין בכל חזון וחלמות" (שם, שם, יז); "אשר נתן לדוד המלך בן חכם יודע שכל ובינה" (דברי הימים ב ב:יא).

אנו מוצאים "דעה בינה והשכל" בנוסח אשכנז³¹ ובנוסח תימן, ו"חכמה בינה ודעת" בסידורים של עדות המזרח ובנוסח ספרד על-פי האר"י.³² שני קטעי גניזה אחרים מוסיפים גם נימוק: "כי אל דעות אתה" (ט"ש ס"ח 150.37, אדלר 694 דף 9) וכן הוא בנוסח פרס.³³

31 "...ונכון כי כן סדר הלשון גם בנוסח רבון העולמים להבדלת מוצאי שבת, גם כיוצר של שבת יצורם בדעת בכינה ובהשכל" (בער, עמ' 90).

32 וראה בתקון תפילה (ר' אריה לייב גורדון, סידור אוצר התפילות, עמ' 324) שמייחס נוסח זה לאר"י ולרש"ז, ומוסיף: "ונראה בעיני שגם האר"י והרש"ז לא קבעו זה בשביל הצבור אלא לעצמם ע"פ השגתם ברוח קדשם". אבל צירוף שלושה מלים אלה מצוי הרבה במקרא (שמות לא ג, לה לא ועוד).

33 ושם "כי אל דעוד (צ"ל דעות) ורחמן אתה". כתבי יד אלה מוסיפים גם "ה' אלוקינו" אחרי "חנינו" או אחרי "חנינו מאתך", וכן הוא בשניים מנוסחי ההבדלה לעיל, באחד מהם פעמיים. על תוספת זו ראה להלן בברכת רפאנו.